

Джержавін К. (Краків, Польща)

Fonetyka mieszkańców Przemyśla na tle polsko-ukraińskich kontaktów językowych

Мета статті полягає в описі фонетики мови мешканців Перемишля та його околиць. У праці розглядається, наскільки фонетика південно-східного діалекту, описана З. Курзовою, збереглася, а наскільки змінилася на сьогоднішній день у тій місцевості, яка після війни увійшла до складу Польщі. Матеріалом для дослідження служать інтерв'ю, взяті у мешканців зазначеної території (загалом – 200 хв.). Респондентами виступили як поляки, так і українці: мешканці міста та сіл, люди різного віку і рівня навчання.

Ключові слова: фонетика, південно-східний діалект.

Цель статьи состоит в описании фонетики речи жителей Перемишля и его окрестностей. Работа дает представление, насколько фонетика юго-восточного диалекта, описанная З. Курзовой, сохранилась, а насколько на сегодняшний день изменилась в той местности, которая после войны вошла в состав Польши. Материалом для исследования послужили интервью, взятые у жителей указанной территории (в общем 200 мин.). Респондентами выступили как поляки, так и украинцы: жители города и деревень, люди разного возраста и уровня обучения.

Ключевые слова: фонетика, юго-восточный диалект.

The aim of this paper is a description of the sound system of Przemyśl inhabitants. In this article it was decided to research to what extent the phonology of the South-eastern dialect described by Zofia Kurzowa survived and transformed today on this small area, which after the IIWW became part of Poland. The research will include both Poles and Ukrainians of all ages living in urban and rural areas with different levels of education.

Key words: sound system, South-eastern dialect.

1. Założenie badań.

Problem polsko-ukraińskich kontaktów językowych na tzw. Kresach Wschodnich dawniej Rzeczypospolitej był już od lat 70-tych XIX w. przedmiotem licznych i wielostronnych analiz i opracowań. Badacze skupiali się przede wszystkim na jego opisie w języku poszczególnych pisarzy. Zagadnienie słownictwa południowokresowego podjęli A. Kremer* i P. Parylak**. Autorem pierwszej językoznawczej charakterystyki był T. Lehr-Splawiński***, który opisał fragmenty systemu polszczyzny kresowej oraz jej uwarunkowania historyczne,

* *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich*. Roczniki Towarzystwa naukowego Krakowskiego. Pocz. III, t. XVIII (XLI). Kraków 1870, s.178 – 259.

** *Prowincjonalizmy mowy polskiej w Drohobyczu i jego okolicach*. Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej. I. Kraków 1877, s.57 – 78.

*** *O mowie Polaków w Galicji wschodniej*. Język Polski II 1914, s. 40 – 51; *Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej. Szkice z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego*. Lwów – Warszawa 1938, s. 105 -127.

społeczne i narodowościowe. Artykuły R. Kubińskiego* i J. Janowa** dostarczyły wiele interesujących wniosków z zakresu fonetyki, które badacze wyciągnęli na podstawie błędów w zadaniach uczniów lwowskich. Zwrócono także uwagę na polskie gwary ludowe wśród otoczenia ukraińskiego. Opisali je W. Harhala***, S. Hrabiec****, K. Dejna***** i M. Łesiów*****. Współcześnie zagadnieniem fonetyki kresowej pośrednio zainteresowała się też M. Brzezina*****, która przede wszystkim skupiła się na południowo-wschodniej polszczyźnie Żydów.

Jednak największe zasługi w tej dziedzinie należą do Zofii Kurzowej, która zbadała, ile z elementów kresowych pozostało w języku polskim mieszkańców tego obszaru do II Wojny Światowej. W monografii „*Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*”*****, opisała funkcjonowanie polszczyzny na terenie dawnej Rusi Czerwonej, czyli w przedwojennych województwach: lwowskim, tarnopolskim i stanisławowskim. Badaczka odtworzyła system gramatyczny języka, scharakteryzowała go w różnych przekrojach społecznych i geograficznych, w uzależnieniu od języka ukraińskiego, a także stworzyła słownik południowokresowy, obejmujący słownictwo i frazeologię. We wstępie do monografii autorka wyraziła obawy, że ten wariant polszczyzny stopniowo ulega zapomnieniu: „*Dążeniem naszym jest więc zarejestrowanie tego, co ulega zapomnieniu, ginie, staje się historią. Trzeba, żeby to była historia zapisana*” [3, 13]. W niniejszym artykule postanowiono określić, na ile fonetyka dialektu południowo-wschodniego opisana przez Zofię Kurzową zachowała się, a na ile uległa przeobrażeniom dziś, na tej (niewielkiej) części opisywanego obszaru, która po wojnie znalazła się w granicach Polski. Na badania składają się wywiady przeprowadzone wśród mieszkańców Przemyśla i okolic (w sumie 200 minut). Objęły one zarówno Polaków jak i Ukraińców w różnym wieku, mieszkańców miasta oraz wsi o

* *Błędy ortograficzne i gramatyczne w zadaniach uczniów lwowskich*. Język Polski VII 1922, s. 145-148.

** *Błędy ortograficzne i gramatyczne w zadaniach polskich Rusinów lwowskich*. Język Polski IX 1924, s. 12-16.

*** *O polskiej gwarze okolic Komorna*. Lud Słowiański II A 1931, s. 55 – 91, 156 – 177.

**** *O polskiej gwarze wsi Duliby w b. powiecie buczackim*. Rozprawy Komisji Językowej ŁTN III 1955, s. 31 – 76.

***** *Gwara Milna*. Rozprawy komisji Językowej ŁTN IV 1956, s. 7 – 41.

***** *System fonetyczny gwary hutniańskiej*. Rozprawy Komisji Językowej ŁTN V 1957, s. 131 – 153; *Uwagi o fleksji i składni gwary hutniańskiej*. Rozprawy Komisji Językowej ŁTN VI 1959, s. 95 – 112.

***** *Języki mniejszości narodowych w tekstach literackich i folklorystycznych. I. Południowokresowa polszczyzna Żydów*. Warszawa – Kraków 1979.

***** *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*. PWN, Warszawa – Kraków 1983.

odmiennym poziomie wykształcenia.

Analizę zebranego materiału wypada tu poprzedzić krótkim przypomnieniem, jak przedstawia się stan fonetyki zbadany i opisany przez Zofię Kurzową oraz T. Lehra-Splawińskiego?

2. Wokalizm polszczyzny południowokresowej.

Do jego konstytutywnych cech zaliczono: wpływ akcentu na barwę samogłosek, fakultatywną identyfikację *i* z *y*, zmianę barwy samogłosek przed spółgłoskami sonornymi oraz *j* a także ogólnopolską wymowę samogłosek nosowych oraz grup eN, oN + spółgłoska.

2.1. Wpływ akcentu na barwę samogłosek.

Kluczową cechą omawianego dialektu różniącą go zdecydowanie od języka ogólnopolskiego był akcent wyrazowy. Sylaby akcentowane wymawiano silniej i dłużej. Poza tym były pod względem tonu wyższe niż sylaby nieakcentowane. Artykułowano je nieco szerzej, czego następstwem było obniżenie artykulacji wysokich samogłosek akcentowanych *y*, *i* do *e*. Występujące w związku z tym zmniejszenie fali wydechu w zgłoskach nieakcentowanych skracало ich czas trwania, zwężало kanał artykulacyjny, czego efektem było podwyższenie samogłosek średnich *e*, *o* do wysokich *i*, *y*, *u*, natomiast niskiej *a* (w obustronnym sąsiedztwie spółgłosek miękkich) do *e*. Przyczyną tych właściwości było bliskie sąsiedztwo z językiem ukraińskim, w którym występują:

1. duże różnice siły przycisku między głoską akcentowaną i nieakcentowaną,
2. obniżony sposób artykulacji samogłosek w pozycji akcentowanej,
3. tendencja nieakcentowanych samogłosek *e*, *o* do podniesionej (zwężonej) artykulacji w kierunku *i* oraz *u* [3, 74].

Oto niektóre przykłady podwyższania samogłosek, jakie przytacza Z. Kurzowa na podstawie zebranych materiałów: *e* → *i*, *y*: *pryzenta*, *uciszyła si*, *śmiała si*, *dzinkuji*, *przyczytał*, *zy śmichu*, *byz ciebi*.

Lwowanie starali się unikać tendencji do podwyższania samogłosek średnich, ponieważ uważali ją za bardzo prowincjonalną i niewłaściwą. W wyniku hamowania redukcji samogłosek wysokich powstawały formy hiperpoprawne, z wtórną samogłoską *e* lub *o* na miejscu etymologicznych *i*, *y*, *u*. Oto przykłady takich hiperpoprawności, które z zeszytów uczniów gimnazjalnych wynotowali Kubański i Janów: *przestanek tramwajowy*, *przeczenie*, *wtede*, *zębem*, *na drugie dzień*, *w noce*, *ślawni historyce*, *byłe*, *okochał*, *osłyszał*, *grób obrany kwiatami*, *zajmojonca*, *bodynek*.

2.2. Samogłoski *y*, *i*.

Do relewantnych cech tej odmiany polszczyzny należała wymowa *y* na miejscu ogólnopolskiego *i* oraz stwardnienie spółgłoski poprzedzającej, np. *pywo*, *pywnica*, *chwyleczki*. Charakteryzowała ona język warstw niższych, a jako nacechowana żartobliwie pojawiała się także w dialekcie kulturalnym. Jak podaje Z. Kurzowa za J. Ziłyńskim, wymowa ta jest echem ukraińskiej samogłoski *y* powstałej ze złączenia się dwóch psł. fonemów *i*, *y*. Miały tu także wpływ archaiczne cechy wokalizmu polskiego i rdzennie

polskie dialekty ludowe, które realizują dawne *e* pochylone jak *i(y)*. Dialekt południowokresowy także zachował tę dawną realizację, np.: *chlib, grzych, śmich, śnig, kubita, bidny, cikawy, miszał, naliwam, śpiwa, wim, wisz, wi*. Oprócz polskich dialektów ludowych na występowanie *i(y)* w tych wyrazach ma wpływ język ukraiński, który przeprowadził zmianę fonetyczną dawnego *e* w *i*. Podobna tendencja języka polskiego i ukraińskiego $e > i$ doprowadziła do podobieństw leksykalnych polsko – ukraińskich, np. pol. *chlib, chliw, śnig*, ukr. *хліб, хлів, сніг*.

2.3. Zmiana barwy samogłosek przed spółgłoskami sonornymi oraz *j*.

Zmiany kombinatoryczne samogłosek *e, o* w sąsiedztwie joty a także przed *R, N* doprowadziły do zwiększenia frekwencji tekstowej samogłosek wysokich. Oto przykłady, przytaczane za Z. Kurzową:

- *jiż, jidynaści, jisz, ji (jej), dalij, lepi, późni, gorzy;*
- utrzymanie dawnego *iR, yR* zamiast ogólnopolskiego *eR*: *syrdeczni, pirszy, szczyra, szyroko, wirszyk, umirasz, spirali si;*
- *iR* zamiast ogólnopolskiego *eR*: *zbira, wybirani;*
- *iN, yN* zamiast *eN*: *paminć, dziesinć, świnty, kaminie;* a także *uN* zamiast *oN*: *kuń, uguny, un, zawiunzał, gumbka.*

2.4. Wymowa ogólnopolskich samogłosek nosowych oraz grup *eN, oN + spółgłoska*.

W przeciwieństwie do języka ogólnopolskiego, dialekt kresowy doprowadził do końca ogólnopolską tendencję fonetyczną do usuwania samogłosek nosowych, które wyeliminował z wygłosu i pozycji przed spółgłoską szczelinową. W wygłosie ogólnopolskie *ę, o* denazalizowały się w *e, o* i w tej nieakcentowanej pozycji uległy podwyższeniu do *y, i, u*, np.: *dzienkuji, muszy, bedy, idy*. Wygłosowe *e* zawsze zostało podwyższone, natomiast wygłosowe *o* mogło się zachować pod akcentem: *baby takie so, sy idym z nio*. Natomiast w pozycji nieakcentowanej przechodziło w *u*: *mówiu, uczu, maju, przypiszu*.

W pozycji wewnątrzwyrazowej przed spółgłoskami szczelinowymi *ę, ą* były wymawiane tylko przez warstwy wykształcone. Powszechnie panowała tendencja do wymowy bifonematycznej *en, on* albo do denazalizacji *tšenšli, vonsy*. Połączenia *ęS, ąS* realizowane były jako *enS, onS*, np.: *Czenstuchowy, czenstu, księżyc, monż, wonski, wonż*. Przed szczelinową miękką spółgłoską nosową w grupie *eN, oN* wymawiana była palatalnie: *galeńzi, chrzeńści, siońść, vziońść*.

Wymowa *eN, oN* przed spółgłoskami wargowymi była zbliżona do polszczyzny ogólnej, tzn. spółgłoska nosowa uległa upodobnieniu pod względem miejsca powstania do spółgłoski wargowej: *giemba, kompisz*. Przed innymi niż wargowe spółgłoskami zwartymi oraz przed zwartoszczelinowymi realizowała się bardzo różnie - *e, o* w pozycji akcentowanej utrzymywały swoją barwę, w pozycji nieakcentowanej zwięzały się w *y, i, u*, natomiast spółgłoska nosowa była wymawiana jak *n, ń* lub spółgłoska upodobniona pod względem powstania do następnego spółgłoski, czyli: *n* lub *ń, ę: renki, wienkszy, wyciongli, lonki, reńczny, bleńkitny, wsteńga, sińgamy*.

Przedstawione wyżej właściwości fonetyczne należą do zasadniczych cech wokalizmu kresów południowowschodnich. Pozostałe mają charakter

drugorzędny i odznaczają się mniejszą regularnością. Wokalizm ten był więc pod ewidentnym wpływem fonetyki języka ukraińskiego. Równocześnie polszczyzna południowokresowa kontynuowała archaiczne cechy wokalizmu polskiego, które język polski zmienił podczas swojego rozwoju.

3. *Konsonantyzm południowokresowy.*

3.1. Spółgłoski wargowe miękkie.

Charakteryzowała je wymowa asynchroniczna. Jej efektem było powstanie grup dwufonemowych, składających się ze spółgłoski twardej: p, b, f, v + $\underset{\sim}{i}$ oraz m + $\underset{\sim}{i}$ lub $\underset{\sim}{n}$: *piana, bjaŋy, bjory, mjaŋto* lub *mnaŋto, mnała*. Po raz kolejny polszczyzna kresowa wykazała tendencję zbieżną z językiem ukraińskim, który element palatalny rozwija w osobną głoskę $\underset{\sim}{i}$ lub $\underset{\sim}{n}$, powodując dyspalatalizację lub całkowity zanik spółgłoski podstawowej: *piatnyča, hołubjata*. Popularna w ukraińskiej gwarze jest także realizacja *m'* jak *mñ*: *mnaŋso, sołomnaŋy*.

3.2. Spiranty i afrykaty miękkie.

W analizowanym dialekcie średniojęzykowe spiranty i afrykaty były wymawiane podobnie jak w języku literackim. Co ciekawe, wymowa podniebienna wpłynęła na język gwar ukraińskich, które przeprowadziły zmianę ruskich spółgłosek *s', z', c'* na *ś, ź, ć*, grupę *st'* na *ść*.

Pomiędzy dwiema spółgłoskami miękkimi spirant *s* nabierał miękkości w przyrostku *-ski*: *pańsk' i, polsk' i*, rzadziej po spółgłosce twardej, np. *łwousk' i*. Był on charakterystyczny dla wymowy osób niewykształconych.

Spółgłoski *t', d'* utrzymywane były w wyrazach zapożyczonych, np. *bat' ar*. Zdarzały się jednak częste zmienienia ukr. *t', d'* na polskie *ć, ź*: *baćar, bożak*.

Niestałość w wymowie spirantów *s, z* || *ś, ź* zdarzała się głównie w nagłosie wyrazów przed spółgłoską wargową miękką i wewnętrzzną wyrazu przed sufiksem *-ny*, np. *spiwał, spiwać, spi* obok *śpi; zwirz* obok *źwirz; boleśny, litośny, miłośny, zazdrośny, żałośny* obok *współczesny*.

Wahania w wymowie *ś, ź* || *ś, ź*: *przyśpilić, ślag*, obok *Szląsk, szlub*, ukazują przede wszystkim, dawniejszy stan polszczyzny literackiej, która jednak w ciągu XIX wieku utrwaliła zmiany z języka dzisiejszego, ale także oddają one podobieństwa z postaciami ukraińskimi: *вишня, шлюб*.

3.3. Palatalność przed sufiksem *-ący*.

W temacie imiesłowu czynnego przed sufiksem *-ący* dość często występowała miękkość spółgłoski poprzedzającej przyrostek, np. *nichcioncy, pachnioncy, świecioncy*. Tłumaczy się to zjawisko wpływem odpowiednich form ukraińskich, w których imiesłowowy przyrostek – *ячий* lub – *ючий* powoduje miękkość poprzedzającej spółgłoski tematycznej: *хомячий, свімячий*.

3.4. Spółgłoski tylnojęzykowe miękkie.

Spółgłoski tylnojęzykowe *k, g, x* w połączeniu z samogłoską *e* były wymawiane miękko: *k'e, g'e, x'e*, natomiast ogólnopolskie *xy* uległy zamianie na *x'i*: *kiempa, giemba, gięś, muchi, bybechi, brzuchi*. W pozycji wygłosowej, nieaccentowanej *e* zwężone zostało do *i*: *idziemy na wycieczki, kuleji na nogi*. Zdarzała się, choć o wiele rzadziej, twarda wymowa hiperpoprawna: *wszystkego*

drogego. Zmiękczenie wszystkich tylnojęzykowych przed *e*, *i* dokonało się pod wpływem ukraińskiego języka literackiego i gwar zachodnioukraińskich.

3.5. Spółgłoski *l*, *l'*, *ł*, *u*.

Południowokresowe *l* nie różniło się od ogólnopolskiego. Wyjątek stanowi pozycja przed *i* oraz historyczna jota, w której *l* wymawiane było palatalnie: *sol'li*, *l'ulka*, *rol'a*. Polszczyzna kresów południowo-wschodnich sytuowała się pośrodku między polskim językiem literackim z twardym *l*, a ukraińskim, który ma wyłącznie miękki fonem *l'*.

Stosunek między spółgłoskami *l* : *l'* nie stanowił opozycji spółgłoski miękkiej i twardej, ponieważ spółgłoska *l* (podobnie jak w języku rdzennie polskim i ukraińskim) wykazywała skłonność do wymowy zredukowanej: *u*.

3.6. Głoski *w*, *u*, *u*.

Podobieństwo artykulacji ukraińskiej głosek *w*, *u*, *u* powodowało zakłócenia ich wymowy. Widoczne było to w pomieszaniu funkcji przyimków w oraz u: *u iego domu*, *u teatše*, *u košćele* obok *w kogo*, *w Stefana*. W języku ukraińskim doszło do zlania się przyimków *w* oraz *u* w jeden wymawiany różnie w zależności od sąsiedztwa fonetycznego. W polszczyźnie kresowej mieszanie tych dwóch przyimków obejmowało mowę warstw niewykształconych.

3.7. Spółgłoska *h*.

W przeciwieństwie do języka ogólnopolskiego dialekt kresowy miał dźwięczny fonem *h* (*hak*, *helm*, *hołota*) w opozycji do bezdźwięcznego *x* (*xata*, *xoxla*). Podobna opozycja występuje w języku ukraińskim, np. *xolodnyi* i *hołodnyi*. Zarówno w dialekcie jak i w języku ukraińskim fonem *h* był spirantem krtaniowym lub tylnojęzykowym. Jednak język ukraiński realizuje go różnorodnie. Jak podaje Ż. Kurzowa, przed II wojną światową lwowska inteligencja nie wymawiała już fonemu *h*.

3.8. Frykatywne *ř*.

Istotną cechą języka południowokresowego była archaiczna wymowa frykatywna *ř*, które w pewnych pozycjach nie utożsamiało się jak w języku ogólnopolskim z *ž* lub *š*, lecz utrzymywało się w postaci grupy bifonematycznej *rž* lub *rš*. Wymowa *rž*, *rš* przed spółgłoską charakteryzowała cały dialekt południowokresowy, nie była nacechowana geograficznie, społecznie ani środowiskowo, jedynie pokoleniowo – zanikała w języku młodszej przed wojną generacji. Oprócz tego pod wpływem języka ukraińskiego pojawiła się wymowa samego *r* na miejscu polskiego *ž* < *ř*, np. *z wirchu*, *rucac*. Odwrotnością tego ukrainizmu były hiperpoprawne formy z *ž*, *š* np. *kšyštal*, *pšenumerata*.

3.9. Wahania spółgłosek syczących i szumiących.

c || *č*

Zamiast ogólnopolskiego *č* regularnie występowało *c* w partykule – spójniku *czy*: *Cy z człowiekiem gadasz*, *cy... zy źwirzencim*, *Ta jaju si urudzilu...*, *cy co?* Wynikało to z bliskiego sąsiedztwa języka ukraińskiego, który ma dwojaką postać fonetyczną partykuły pytającej: *ču* lub *ču*.

s, *z* || *ž*, *š*

Wymowa *s*, *z* zamiast ogólnopolskich *š*, *ž* zdarzała się sporadycznie w wyrazach polskich: *skło*, *sklanka*, *żelazo*, *zm'ija* lub dawno przyswojonych: *zom'jies* (żołnierz). Ten sposób wymowy występował w gwarach i był kontynuacją częściowo polskich i częściowo ukraińskich archaicznych postaci fonetycznych. Wymowa *š* zamiast ogólnopolskiego *s* także zdarzała się pojedynczo w wyrazach polskich: *szpinka*, *szkwarczki*, i o wiele częściej w wyrazach zapożyczonych: *szkarpetki*, *szpyrytus*, *szpicyfinder*, *szpacerowali*, *maszkarada*. Wymowa ta nawiązywała do gwar polskich i polskiej mowy potocznej osób niewykształconych.

3.10. Wtórna nosowość.

Polegała ona na występowaniu spółgłoski *m* przed spółgłoską wargową oraz *n* przed inną spółgłoską: *sompel*, *angrest*, *ankohol*, *kwandrans*. Z wyjątkiem ostatniego wyrazu, który występował też w mowie inteligencji, brzmienie to pojawiało się u osób niewykształconych i dzieci z różnych sfer społecznych, które nie opanowały jeszcze języka ogólnego.

3.11. Grupy spółgłoskowe.

Pod wpływem języka ukraińskiego grupy *tv*, *sv*, *šv*, *kv*, *xv* oraz *krv*, *trv* nie uległy ubezdźwięcznieniu tak jak w języku ogólnopolskim (z wyjątkiem wielkopolskiego dialektu kulturalnego), a utrzymały drugą spółgłoskę neupodobnioną, dźwięczną *v*, *v'*, np. *tvuj*, *svuj*, *xwała*, *krv'j*.

3.12. Afrykazyzacja połączeń *tš*, *dž* = *č*, *ž*.

W potocznym języku południowokresowym, ogólnopolskie grupy *tš*, *dž* uległy afrykazyzacji: *čymać*, *roščaskać*, *žewo*. Podobny proces miał miejsce w całym języku południowopolskim (małopolskim).

3.13. Udźwięcznienie *s* w połączeniach *n + s*, *r + s* w wyrazach obcych.

S występujące w wyrazach obcych po *n* lub *r*, a przed samogłoską uległo udźwięcznieniu: *konzul*, *senzacja*, *konwerzacja*, *uniwerzytet*. Proces ten był wynikiem wpływu języka niemieckiego w byłym zaborze austriackim i pruskim, i charakteryzował polszczyznę lwowską, krakowską oraz poznańską.

4. **Fonetyka międzywyrazowa.**

Dominowała międzywyrazowa fonetyka udźwięczniająca, np.: *przyszydym*, *ni mugym*, *nawedeś ni powiedział*, *na śmierdzim zapomniał*, *jezdym*, *jezdy*, *jezdyś*, *bradrura* (bratrura). Istnieją dwie możliwości jej pochodzenia: może być ona wynikiem oddziaływania małopolskiej odmiany regionalnej języka ogólnopolskiego, albo jest wspólną tendencją rozwojową bliskich dialektów słowiańskich: południowopolskiego, zachodnioukraińskiego oraz słowackiego.

Konsonantyzm południowokresowy charakteryzują trzy główne tendencje: innowacje pod wpływem języka ukraińskiego, utrzymywanie archaizmów polskich, wpływy fonetycznych procesów języka ogólnopolskiego i polskich gwar ludowych.

5. Przykłady nagrań

Jak wspomniano badania zostały przeprowadzone wśród mieszkańców Przemysła i okolic metodą wywiadu w sytuacjach oficjalnych (np. wykład w Państwowej Wyższej Szkole Wschodnioeuropejskiej w Przemysłu, kazanie) oraz

nieoficjalnych (np. bazar, ulica, środki komunikacji). Są więc one zapisem „żywej” mowy respondentów, którzy swoją uwagę skupiali na przekazywaniu informacji, a nie sposobie ich wymawiania. W ten sposób w 2009 roku zgromadzono 200 minut nagrań zarówno Polaków jak i Ukraińców w różnym wieku (od 16-stu do 80-ciu lat), mieszkańców miasta oraz wsi o odmiennym poziomie wykształcenia. Warto podkreślić, że badania objęły także jedno z czterech istniejących w Polsce liceów z ukraińskim językiem nauczania – Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 2 im. Markiana Szaszkiewicza w Przemyślu. Poniżej zaprezentowano próbkę zgromadzonego materiału – 2 wywiady z młodymi osobami pochodzenia ukraińskiego.

Wywiad 1.

Respondent: Ukrainka, 17 lat, urodzona w Przemyślu, uczennica II klasy Zespołu Szkół Ogólnokształcących nr 2 im. Markiana Szaszkiewicza w Przemyślu:

[nazyvam s ə l' ubomira de kaʊʊz ny | uruʒijam s ə f pš ymys lu | mam s idymnas ć ə lad_i dalyj m' ješ kam f pš ymys lu | no s poxoz eń a jestym ukraiń kʊ | ə moj roʒice moj ʒatkov' je | fš yscy byl' i ukraiń cy | rač yiń ə jestym z ruʒiny m' iš anej]

- Wszyscy mieszkali w Przemyślu?

[ə tak | nə ješ ʒ ə tam z ukrainy ale to juš | taki davny davne č asy | ə | no cuš | je zyka ukraińskiego uč yvam s ə ot | uroz eń a | ta' tu jak teš polskiego |ń ə byʊə ə m' ə č y ć takiego ʒ ə najp' ə rv_ukraijski a potem polski č y na odvruť | po prostu jednoč ešń i b°u | m' ješ kam f polsce to | muš e znać polski | a ukraijski jestə m ukraiń kʊ v' iinc | to byʊ tag_ jagby xonor dla mń e ʒ eby s ə nauč yʒ_ukraiń skęgo]

- Czyli uczył aś się równocześnie nie polskiego i ukraińskiego już domu we wczesnym dzieciństwie?

[tak | c | bapć ʊ i z r°uʒicam' i ruzmav' jajam pu ukraijsku | a z r°uʒ ei stvym pu polsku | i tag zustať °u du ʒiś aj]

- W jakich sytuacjach i z kim jeszcze rozmawiasz po polsku, a z kim po ukraińsku?

[zə starš ym' i luʒm' i |ń ə tylko z moją bapć a ć y tam z ʒatkam' i | ale takim' i tyš | ə | ukraiń cam' i starš ym' i to | oč yv' iš ć e r°uzmav' jam pə ukraijsku | bəń ə vyobraʒ am sob' ə ʒ eby muv' iʒ do

ń ix pu polsku | a tak ə | z m°uim' i ruv' ǰeśń ikam' i | ə to | najč eǰś ć ij
 ruzmav' ǰamy pu polsku | puń evaž ǰest to baržij vygodny | ǰag ǰižemy
 žež ǰna ul' icə nə tu sǰyš ymy pol' ski i m' im°u fš ystko ǰest to
 vygodń eǰś ə dla nas || z mojim' i ś ə stram' i to tež ǰrač yǰ gadam pə
 pol' sku | xoć tam žeś ǰižemy na ǰakiž ǰimprezy ukrajiskə nə tə ftedy pə
 ukrajiskə]

Wywiad 2

Respondent: Ukrainiec, 17 lat, urodzony w Przemyślu, uczeń drugiej klasy Zespołu Szkół Ogólnokształcących nr 2 im. Markiana Szaszkiewicza w Przemyślu:

[nazyvam ś e m' ixax fed' ǰa | mam | ś edymnaś ć e lat | ə urožijem ś i
 f pš ymys lu | nadal' m' ǰeś kam f pš emyś l' u | ə p' ǰeř ym ję zykim
 kture | gu ś ə nauč yym by ǰę zyg ukrajiskǰ | ə drugegu ǰę zyka
 zač oǰem ś (e) uč yž mož e v v' ǰeku p' ǰeń ć u ś eś ć u lat | ə v domu
 muv' ie v ǰę zyku ukrajiskim]

- A polskiego gdzie się zaczął eś uczyć ?

[ə no bo v domu na poč ontku | uč ymem ś e ukrajiskego | a pužń eǰ po
 prostu v domu zač el' i mń e uč yć polskiego]

- Którym ję zykiem wolisz mówić ?

[obujentń i | m' i to | jezd bez ruž nicy | mož e być | polskǰ ukrajiskǰ]

- W jakich sytuacjach i z jakimi osobami rozmawiasz po polsku, a z jakimi po
 ukraiń sku?

[nə bə | mam znajomyx i | polakuf ktury ni rozum' ǰeju |ń e rozum' ǰeǰ
 ukrajiskego i tež mam | ukraiń cu ǰ | nə no ružń i | č asam' i |
 r°uzmav' ǰamy po ukrajisku | no a s tym' i co um' ǰeju tylko p°u polsku to
 oć yv' iś ć e ž e rozmav' ǰam tylko v ję zyku polskim]

- Jakiem masz plany na przyszł oś ć ? Co chcesz studiować i gdzie – w
 Polsce czy na Ukrainie?

[s tym' i stud' ǰam' i to ǰeś č eń e v' ǰem gže bende studiova ǰ | ale |
 xce iż ž ǰna farmaci e | no i | na ukraiń e to rač eǰń e |ń e v' im č y f
 polsce | bo mam mož l' ivož ž vyjexań a do kanady]

6. Analiza nagrań.

Nagrania poddano tu wyłącznie analizie fonetycznej, określając ich
 właściwości charakterystyczne dla dialektu południowokresowego. Oto cechy
 wokalizmu i konsonantyzmu południowokresowego, występujące w

zgrupowanym materiale:

6.1. Akcent wyrazowy

Wyraźnie pod wpływem języka ukraińskiego badane osoby mają tendencję do podwyższania samogłosek nieakcentowanych lub obniżania akcentowanych.

Podwyższanie samogłosek nieakcentowanych:

$e \rightarrow y$

- w sylabie przedakcentowej: *Przemyślu, sidymnaście,*

- w 2. sylabie przed zgłoską akcentowaną: *przybierając* (przebierając)

- w sylabie poakcentowej: *raczyj; dalyj; jestym; rodzeństwym, nauczyłym, urodziłym si, bodajży,*

- w wygłosie: *dawny czasy, jest to wygodny, lekarzy* (lekarze), *jedyn,* oraz w zestroju akcentowym *takimi tyż,* obok pojawiającej się także ogólnopolskiej wymowy *też*

- $o \rightarrow u$

- w sylabie przedakcentowej: *punieważ, pracuwałam, obujętni,* oraz w zestrojach akcentowych: *pu polsku* (obok pojawiającej się także ogólnopolskiej wymowy *po polsku*), *bu nieraz;*

- w 2. sylabie przed zgłoską akcentowaną: *rozumawiamy*

- w wygłosie: *któregu, ścińczahu, tylku,* w zestroju akcentowym *jak cuś, czy cuś.*

Zebrany materiał dostarcza też przykład hiperpoprawności, które odnotowali Kubański i Janów – forma z wtórną samogłoską e na miejscu etymologicznego i: *swojem.*

6.2. Samogłoski y, i.

Przykłady: *roszczelaly, mieszanej, jednocześnie, jakiś* (jakieś), *sidymnaście, wim, obujętni* (obojętnie), *jest różni, świtlisty, cinnego, zminiony, momentalni, ścińczahu, we Lwowi, czterdziści, ucikł, dziwiąty, ni pamiętam, nie wim, właściwi, sierpni, prosze ciebi,*

6.3. Zmiana barwy samogłosek przed j.

- e + j w wygłosie: *najczęścij, bardzj, puźnij, takij, do nij, gorodeckij,*

6.4. Wymowa ogólnopolskich samogłosek nosowych.

Istotną cechą wokalizmu respondentów jest usuwanie samogłosek nosowych:

- ϵ ulega denazalizacji w e i w tej pozycji jako nieakcentowanej zostaje podwyższone do i: *dziewińcet,* proklityk *wjinc* zamiast *więc* w zestroju akcentowym: *więc to był,* zaimek *si* zamiast *się np. urodziłym si, odbył si,*

- wygłosowe σ ulega denazalizacji i w pozycji nieakcentowanej identyfikuje się z u: *babciu, Ukrainku, rozumięju, umieju, lśniacu,*

Przed szczelinową miękką spółgłoską nosową w grupie eN, oN wymawiana jest niekiedy palatalnie: *dziewińcet.*

W większości przypadków respondenci nie wymawiają spółgłosek nosowych w wygłosie. W zgromadzonym materiale pojawiają się przypadki denazalizacji wygłosowego σ w e: *take* zamiast *taką,* *same* zamiast *samą.*

6.5. W wywiadzie, który nie został tu zaprezentowany pojawiła się cecha dialektu południowokresowego, którą Z. Kurzowa zaliczyła do drugorzędnych - labializacja nagłosowych samogłosek szeregu tylnego o, u. Nagłosowe o

otrzymuje protetyczny element labialny w postaci głosek *u* lub *w*, np.: *uojciec*, *lucikł*.

6.6. Spółgłoska *l*.

Zauważalne są wahania w wymowie *l* || *l'*. Respondentka, która udzielała pierwszego wywiadu, wymawia ukraiński miękki fonem *l'* zamiast ogólnopolskiego *l* w wyrazach: *l'ubomira*, *byl'i*, a także *pol'ski*, *pol'sku*, obok *polski*, *polsku*. W nieprzytoczonym tu wywiadzie badana pochodzenia polskiego artykułuje *l'* na miejscu *l* w wyrazach: *urodził'am si*, *pracował'am*.

6.7. Spółgłoski wargowe miękkie

Wszystkie badane osoby wymawiają je asynchronicznie, w związku z tym powstaje grupa dwufonemowa:

p + j np. *pjięncu*, *pjięńc*

v + j np. *vjięku*, *muvjie*, *vjiem*, *vjielki*, *l'istvjie*

m + j np. *zemięje*, *zmięńony*, *obramińonym*

Omówione tu właściwości fonetyczne stanowią najważniejsze i najczęściej występujące w przeprowadzonych badaniach regionalne cechy wokalizmu i konsonantyzmu południowokresowego. Pozostałe są już w porównaniu z nimi mniej regularne, pojawiły się sporadycznie. Należą do nich:

6.8. Afrykатыzacja połączeń *tš*, = *č*.

Przykład: *roszczelaly* zamiast *rozsztelali*.

6.9. Wymowa *r* zamiast *ž*.

W wywiadzie drugim pojawiła się, zapewne pod wpływem ukraińskim, wymowa samego *r* na miejscu polskiego *ž*: *który* zamiast *którzy*.

6.10. Hiperpoprawna, twarda wymowa spółgłosek językowych miękkich.

Przykład: *całkem* zamiast *całkiem*.

6.11. Fonetyka międzywyrazowa

Nagrania dostarczają przykładów udźwięczniającej fonetyki wyrazowej:

- w wyrażeniach: *tag* jakby, *jag* idziemy, *gdzież* na ulice, *tyż* raczej, *jakiż* imprezy, *najpierw* ukraiński, *bez* różnicy

- w bezokolicznikach: *nauczysz*, *uczysz* ukraińskiego oraz *izdż* na

- w wyrazach: *lad* (lat), *języg*, *możliwożdż*.

7. Wnioski.

Badania dowodzą, że w wymowie respondentów pojawiają się główne cechy dialektu południowokresowego opisane przez Zofię Kurzową. Bez wątplenia na fonetykę mieszkańców Przemyśla i okolic istotny wpływ ma język ukraiński. W wokalizmie wpływ ten przejawia się poprzez:

1. akcent wyrazowy oraz jego następstwo, tzn. obniżanie artykulacji akcentowanych samogłosek wysokich, a podwyższanie nieakcentowanych średnich,

2. identyfikację *i* z *y*,

3. labializację *o*, *u*.

Znaczące jest także przeprowadzanie innowacji pod wpływem języka ukraińskiego w konsonantyzmie badanych. Oto one:

1. bifonematyczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich
2. pozycyjna miękkość l
3. wymowa samego r na miejscu polskiego ż.

Jak zauważył Z. Stieber „wpływ ukraińszczyzny na dialekt kresów południowych ograniczał się do narzucania językowi polskiemu ukraińskich cech nowych, aktualnych i żywych, natomiast stare i ważne cechy językowe zachowały się polskie.”[3;26] Oprócz języka ukraińskiego na fonetykę południowokresową miały też wpływ: utrzymywanie archaizmów polskich, oddziaływanie fonetycznych procesów języka ogólnopolskiego i rdzenie polskich gwar ludowych.

Badania przeprowadzone w Przemyślu – a więc na terenie narodowościowo mieszanym o przewadze polskiej, na zaledwie niewielkiej części obszaru, który siedemdziesiąt lat temu objęły badania Zofii Kurzowej pokazują, że kształt fonetyczny języka polskiego na tej części południowokresowej prowincji, która po wojnie pozostała w obrębie Państwa Polskiego bardzo nieznacznie zmienił się w stosunku do tego jaki opisała badaczka w swojej znakomitej monografii. Wygląda więc na to, że jej nostalgiczne przewidywanie na temat losu dialektu południowokresowego na szczęście niezupełnie się sprawdza. Polszczyzna ta nie uległa zapomnieniu i nadal funkcjonuje, przede wszystkim w kontaktach nieoficjalnych mieszkańców okrojonych dziś wprawdzie, ale przecież wciąż istniejących polskich kresów południowo-wschodnich. Przemyśl i okolice stanowią obecnie jedno z najważniejszych etnicznie i językowo centrów tych kresów. Słynny lwowski bałak zastępowany jest dziś całkiem zręcznie przez istniejący wciąż bałak przemyski, sanocki, zamojski etc. Obserwując zaś rosnące i odradzające się zainteresowanie polską kulturą i językiem w samym Lwowie i na znacznym obszarze Zachodniej Ukrainy, a także ściśle z tym związany wzrost na tym terenie liczby osób mówiących po polsku (także narodowości ukraińskiej), łatwo można odnieść wrażenie, że kto wie, czy i tam się on wkrótce nie odrodzi. Objęcie Ukrainy procesem politycznej integracji Europy perspektywa taka znacznie urealnia.

LITERATURA:

1. Błędy orfograficzne i gramatyczne w zadaniach polskich Rusinów lwowskich / J. Janów. - Język Polski. - 1924. - IX. - S. 12-16; 2. Błędy orfograficzne i gramatyczne w zadaniach uczniów lwowskich / R. Kubiński. - Język Polski. - 1922. - VII. - S. 145 - 148; 3. Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku / Z. Kurzowa. - Warszawa - Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983; 4. O mowie Polaków na Kresach wschodnich / Z. Kurzowa. - Kraków: Polska Akademia Nauk, Nauka dla wszystkich nr 460, Wydawnictwo i Drukarnia Secesja, 1993; 5. O mowie Polaków w Galicji wschodniej / T. Lehr. - Język Polski. - 1914. - II. - S. 40-51; 6. O polsko - ukraińskich związkach językowych w średniowieczu / M. Łosiów. - Język Polski. - 1962. - XLII. - S. 70 -71; 7. Język ukraiński / W. Witkowski. - Kraków : Ukraina. Terazniejszość i przeszłość, 1970. - S. 325 - 354.